

Mirosław Rutkowski

Normalizacja życia i poszerzanie autonomii dzieci i młodzieży niepełnosprawnych poprzez twórczą aktywność

Acta Scientifica Academiae Ostroviensis nr 8, 101-111

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Normalizacja życia i poszerzanie autonomii dzieci i młodzieży niepełnosprawnych poprzez twórczą aktywność

Streszczenie

Przedmiotem badań prezentowanych w niniejszym opracowaniu jest normalizacja życia i autonomia osób niepełnosprawnych osiągnięta poprzez twórczą aktywność, realizowaną w Świętokrzyskim Klubie Dzieci i Młodzieży Specjalnej Troski w Kielcach. Normalizacja życia interpretowana jest tu jako instytucjonalne i pozainstytucjonalne działania określające sposoby i możliwości uczestniczenia dzieci i młodzieży niepełnosprawnych w różnorodnych interakcjach społecznych. Autonomia zaś, oznaczająca zdolność do odpowiedzialnego kierowania swoim zachowaniem i dokonywania wyboru z uwzględnieniem własnych i cudzych potrzeb, w prezentowanych badaniach analizowana jest w kontekście uczestniczenia w zróżnicowanych formach aktywności kreatywnej: plastycznej, muzyczno-wokalnej, recytatorskiej i ruchowej.

Prezentowane rezultaty twórczej aktywności uczestników Klubu ukazują jej walory rewalidacyjne w wymiarze emocjonalnym, poznawczym i behawioralnym. Wielorakość oferty w zakresie form i obszarów działania twórczego powoduje rozszerzanie przestrzeni aktywności życiowej wszystkich uczestników – dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, rodziców, instruktorów, terapeutów oraz osób będących odbiorcami rezultatów twórczej aktywności.

Analizowane formy aktywności, realizowane w czasie wolnym, uruchamiają mechanizmy podmiotowego, autonomicznego wyboru. Promocja działalności Świętokrzyskiego Klubu Dzieci i Młodzieży Specjalnej Troski w środkach masowego przekazu i obcowanie z jej rezultatami coraz szerszego kręgu osób pełnosprawnych wpisują ją do trwałych elementów życia kulturalnego regionu, otwierając naturalną płaszczyznę integracji społecznej.

Kreatywne uczestnictwo we wspólnie spędzonym czasie wolnym wywołuje szereg przewartościowań w postawach wobec niepełnosprawności u wszystkich uczestniczących podmiotów sprzyjając radzeniu sobie z niepełnosprawnością.

We współczesnej pedagogice i psychologii dominuje pogląd, iż aktywność twórcza jest dostępna, a nawet niezbędna każdemu człowiekowi w jego osobowym rozwoju. Twórczo można wyrażać emocje, uczucia, doświadczenia. Każdy więc może osiągnąć w tym wymiarze określone twórcze efekty aktywności. Kreatywność w sytuacji różnego rodzaju niepełnosprawności nie jest już jednak postrzegana tak jednoznacznie. Zwraca się dużą uwagę na ograniczający wpływ uszkodzeń i dysfunkcji na poziomie somatyczno-psychicznym, a jednocześnie nie odrzuca się poglądów, że wrażliwość na sztukę plastyczną, muzykę i taniec prezentowana przez osoby niepełnosprawne może być złożona, bogata w formie, oryginalna i na poziomie nie odbiegającym od wrażliwości osób pełnosprawnych.

W literaturze z zakresu pedagogiki specjalnej najczęściej analizowano aktywność twórczą w kilku aspektach:

- jako pomoc w stawianiu diagnozy, poznawaniu osoby niepełnosprawnej, ujawnianiu jej specjalnych potrzeb (Szuman 1990, Kępiński 1979);
- jako środek terapeutyczny w kompensowaniu deficytów i korygowaniu nieprawidłowości w funkcjonowaniu (Kaja 1995, Pilecka i wsp. 1999, Stadnicka 1998);
- jako pomoc w uczeniu się i nauczaniu, rozwijaniu pożądanych cech osobowościowych, (Garda-Łukaszewska i Szperkowski 1997, Kott 1999, Pilecka i wsp. 1999);
- jako formę rekreacji (Ploch 1992, Kott 1999);
- jako ułatwienie integracji z pełnosprawnymi (Cramer 1990, Hulek 1992, Żuraw 1996).

Współczesna pedagogika specjalna, przyjmując za jeden z najważniejszych paradygmatów normalizację życia i poszerzanie autonomii dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, zaczęła postrzegać ich twórczą aktywność jako środek samorealizacji wzmacniający osobowość, zmieniający poglądy na siebie, codzienne życie i świat (Dyk-cik 1999, Wojciechowski 1997).

Normalizacja życia najczęściej rozumiana jest jako dążenie do przekształceń środowiska umożliwiających normalne funkcjonowanie jednostki. W tym znaczeniu zawiera ona szereg instytucjonal-

nych i pozainstytucjonalnych działań determinujących sposoby i możliwości funkcjonowania osób niepełnosprawnych, oraz uczestniczenie ich w różnorodnych formach życia społecznego (Dykcik 1999, Krause 2000). Autonomia jednostki to jednocześnie warunek wychowania i wyznacznik jego skuteczności. Oznacza ona zdolność do odpowiedzialnego kierowania swoim zachowaniem, dokonywania wyboru z uwzględnieniem własnych i cudzych potrzeb oraz kształtowania relacji społecznych opartych na zasadzie wzajemności (por.: Obuchowska 1996, Pilecka i Pilecki 1996).

Zarówno w opracowaniach naukowych jak i w środkach masowego przekazu przytacza się wiele dowodów na to, że środki z arsenału sztuki mogą być i są z powodzeniem stosowane w konwencjonalnych metodach rehabilitacji, a także wtedy kiedy konwencjonalne metody nie przynoszą pożądanych efektów. Twórcza aktywność pozwala na rozwijanie ludzkiego wnętrza, ułatwia naukę w nietradycyjny sposób, umożliwia dostrzeżenie różnic indywidualnych oraz jednostkowe niepowtarzalne działanie. Następuje w niej integracja podstawowych wymiarów ludzkiego funkcjonowania – emocjonalnego, poznawczego i behawioralnego.

W praktyce rewalidacyjnej wspomniane wyżej wartości sztuki zaczynają powoli przenikać programy edukacyjne i terapeutyczne, wypełniając treścią aktywne metody kształcenia i rehabilitacji. Rysunek, malarstwo, rękodzieło artystyczne, poezję, formy teatralne, taniec i muzykę wykorzystuje się w kształtowaniu oczekiwanych społecznie zachowań, wytwarzaniu poczucia wspólnoty oraz nadawaniu sensu spędzania czasu wolnego między innymi w placówkach edukacyjnych i kulturalnych, warsztatach terapii zajęciowej, środowiskowych domach samopomocy.

Na terenie województwa świętokrzyskiego, w nowym podziale administracyjnym, działa 17 warsztatów terapii zajęciowej, w których uczestniczy ponad 500 osób niepełnosprawnych powyżej 16 roku życia. W 10 środowiskowych domach samopomocy funkcjonuje 235 uczestników. W 28 placówkach edukacji specjalnej zdobywa wykształcenie na poziomie podstawowym, gimnazjalnym, zawodowym i licealnym ponad 3140 uczniów niepełnosprawnych. Oprócz nich około

2900 uczniów, mających orzeczenia poradni psychologiczno-pedagogicznych kierujące ich do kształcenia specjalnego, uczy się w ogólnodostępnych szkołach podstawowych, a 190 uczniów objętych jest nauczaniem indywidualnym w domu rodzinnym (Rutkowski 1999).

Przedmiotem prezentowanych badań jest aktywność twórcza dzieci i młodzieży niepełnosprawnych uczestniczących w działalności Świętokrzyskiego Klubu Dzieci i Młodzieży Specjalnej Troski przy Wojewódzkim Domu Kultury w Kielcach. Materiał faktograficzny wykorzystany w niniejszym doniesieniu pochodzi z obserwacji uczestniczącej autora (od 1991 roku do chwili obecnej), wywiadów nieskategoryzowanych i rozmów prowadzonych z uczestnikami Świętokrzyskiego Klubu Dzieci i Młodzieży Specjalnej Troski, oraz analizy dokumentów dotyczących działalności Klubu (w zbiorach WDK Kielce).

Świętokrzyski Klub Dzieci i Młodzieży Specjalnej Troski (ŚKDziMST) jest najstarszą, choć liczącą dopiero 10 lat placówką pozaszkolną prowadzącą zajęcia o profilu artystycznym dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych. Do 1990 roku na terenie dawnego województwa kieleckiego nie istniała bowiem żadna placówka mająca taki zakres działalności. Wtedy to, z inicjatywy pracowników kultury powołano do życia ŚKDziMST, a Wojewódzki Dom Kultury w Kielcach, jako jedna z pierwszych instytucji tego typu na terenie kraju, podjął się prowadzenia zajęć klubowych o profilu artystycznym i rehabilitacyjno-ruchowym z dziećmi i młodzieżą z różnymi rodzajami i stopniami niepełnosprawności. Od początku działalności Klubu pracowali w nim, bądź współpracowali doświadczeni fachowcy – plastycy, muzycy, aktorzy kieleckich teatrów. Od początku też działaniami Klubu kierowała jego inicjatorka i współzałożycielka, artystka-plastyk Krystyna Ściwiarska.

O dynamice pracy Klubu może świadczyć fakt, że już po półroczu jego istnienia w kawiarni WDK otwarta została pierwsza wystawa prac malarskich, a w sali widowiskowej, w której zgromadziło się ponad 500 osób z Kielc i okolic, odbył się uroczysty koncert z udziałem dzieci i młodzieży niepełnosprawnych – uczestników zajęć klubowych. Możliwość pokazania szerokiemu gronu osób efektów twórczej aktywności dzieci i młodzieży z porażeniem mózgowym, auty-

zmem i niepełnosprawnością umysłową, stała się jednym z pierwszych ważnych integracyjnych doświadczeń zarówno dla rodziców i współpracowników Klubu oraz samych jego uczestników, jak i dla przedstawicieli społeczności lokalnej. Należy dodać, że w tym czasie nie działały jeszcze warsztaty terapii zajęciowej i niewiele osób zdawało sobie sprawę z potencjalnych możliwości twórczych dzieci i młodzieży ze znacznym stopniem niepełnosprawności.

Od tego momentu działania ŚKDziMST nabrały szerszego zasięgu. Stałe spotkania klubowiczów, ich rodziców i przyjaciół a także organizowanie różnych form uczestnictwa w kulturze, rekreacji i wypoczynku, w które włączają się również dzieci i młodzież z innych klubów i zespołów funkcjonujących w Wojewódzkim Domu Kultury oraz studenci-wolontariusze powodują, że Klub stał się oryginalną płaszczyzną integrującą osoby sprawne i niepełnosprawne, pełniące w różnych środowiskach zróżnicowane społeczne role.

W zajęciach plastycznych, rytmicznych, tanecznych, wokalmuzycznych, recytatorskich, sportowych, turystycznych, oraz w zakresie gimnastyki rehabilitacyjnej uczestniczy stale około 50-70 osób w wieku od 7 do 32 lat, głównie z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością umysłową, motoryczną, somatyczną, sprzężoną a także z autyzmem – założeniem działań klubowych jest to, że każdy może tu wybrać formę twórczej aktywności, która jest najbardziej adekwatna jego potrzebom, zainteresowaniom i możliwościom. Trzygodzinne stałe zajęcia w Klubie odbywają się według wspólnie ustalonego harmonogramu 3 razy w tygodniu, od września do czerwca. Lato, to czas wspólnych z matkami wyjazdów klubowiczów na wycieczki turystyczno-krajoznawcze, turnusy rehabilitacyjne i plenery plastyczne. Szeroka oferta propozycji stwarza okazję do podejmowania podmiotowego wyboru, ten zaś poszerza zakres autonomii i samodzielności uczestników zajęć. Początkowa nieśmiałość i niepewność zmienia się stopniowo w poczucie własnej tożsamości i uczestnictwa. „Przychodzą tu trochę po naukę, trochę po zabawę, a przede wszystkim po uśmiech... Każdy znajduje coś dla siebie i z niecierpliwością czeka na kolejne zajęcia” – interpretuje motywy tego uczestnictwa kierownik Klubu Krystyna Ściwiarska (1998).

Od początku działalności Klubu w programie zajęć szczególne miejsce zajmowała plastyka. Jej efekty można rozpatrywać w dwojakim wymiarze – kreatywnym oraz arteterapeutycznym. Od 1993 roku, przez siedem kolejnych lat, Wojewódzki Dom Kultury organizuje pleenery plastyczne w Wiernej koło Bocheńca, na których młodzi artyści niepełnosprawni malują różnymi technikami (olej, akryl, pastel, akwarela) na papierze i płótnie. Miano artystów nie jest określeniem „na wyrost” – świadczą o tym sukcesy osiągane w kraju i zagranicą. Jeden z malarzy – uczestników Klubu, Paweł Karpiol, otrzymał w 1997 roku Nagrodę Ministra Kultury i Sztuki i stypendium w ramach Programu Promocji Uzdolnionych Dzieci i Młodzieży. Sukcesem okazała się również wystawa „Malowane sercem” zorganizowana w Muzeum Polskim w Chicago w marcu 1998 roku, dzięki inicjatywie tamtejszego Klubu Ziemi Świętokrzyskiej – obrazy wzbudziły ogromne zainteresowanie zwiedzających, a na aukcji kończącej wystawę sprzedano wszystkie eksponowane prace.

Zaskakującym jest, że pomimo bólu i cierpienia, które są udziałem młodych twórców prace ich są barwne, pełne radości i optymizmu. Lekkość w posługiwaniu się kolorem, wyczucie przestrzeni i kompozycji zaskakują wszystkich tych, którzy są wrażliwi na piękno

– pisano w folderze wydanym z okazji wystawy (Woźnicka 1998).

Ogromny indywidualny sukces odniósł także inny malarz – uczestnik Klubu, Paweł Krężolek, na VI Międzynarodowym Biennale Sztuk Plastycznych Osób Niepełnosprawnych w Krakowie, zdobywając II nagrodę w kategorii malarstwa spośród 1179 prac 660 autorów z 13 krajów (VI Międzynarodowe Biennale... 2000).

Należy zakładać, że kształtowana w trakcie aktywności twórczej umiejętność transponowania emocji na płótno poprzez odpowiedni dobór barwy, zostaje przeniesiona z zajęć plastycznych do codziennego życia – jako umiejętność coraz bardziej zróżnicowanego wyrażania emocji, podejmowania decyzji i budowania adekwatnego obrazu świata i własnej osoby. „Gdy maluję, to tak, jakbym wchodziła w inny świat” – wyznaje w rozmowie z redaktorką lokalnej gazety 24-letnia Basia, a jej kolega Artur dodaje: „Malowanie to odpoczynek” (Niebudek 2000).

Poplenerowe wystawy, wernisaże oraz organizowane przy tej okazji występy recytatorskie i wokalnie-muzyczne klubowiczów gromadzą w salach Wojewódzkiego Domu Kultury szerokie grono: od samych uczestników plenerów, ich rodziny, przyjaciół i znajomych poprzez wolontariuszy i sponsorów, aż po oficjalnych reprezentantów instytucji edukacyjnych, kulturalnych, samorządowych oraz przedstawicieli kieleckich mediów. Tego rodzaju działania stanowią jedną z płaszczyzn szeroko rozumianej integracji, a poprzez nią – normalizacji.

W 1997 roku w ramach ŚKDziMST rozpoczął działalność zespół estradowy „Uśmiech”, łączący w różnych formach twórczej aktywności elementy żywego słowa, inscenizacji tanecznej i piosenki. Uczestnicząc w lokalnych i ogólnopolskich przeglądach twórczości artystycznej osób niepełnosprawnych dostarcza powodów do dumy całemu Klubowi, rodzicom i sympatykom. Znaczącym osiągnięciem zespołu było zdobycie dwóch pierwszych miejsc na II Ogólnopolskim Przeglądzie Twórczości Osób Niepełnosprawnych „Przymierze 2000” w Kluczborku – za obrazek taneczny „Prząśniczka” i w „Przełądzie sportowym” – rajdzie, w którym trzeba było wykazać się sprawnością w różnych dziedzinach.

Wojewódzki Dom Kultury w Kielcach wraz z działającym w jego strukturze Świętokrzyskim Klubem Dzieci i Młodzieży Specjalnej Troski rozszerza zakres patronatu nad twórczą aktywnością osób niepełnosprawnych. Starania kierownictwa placówki przy współpracy z kieleckim Oddziałem Państwowego Funduszu Osób Niepełnosprawnych i wsparciu redakcji gazety „Słowo Ludu” doprowadziły do powołania w strukturze WDK „Centrum Edukacji Kulturalnej Osób Niepełnosprawnych – Przyjazne Kielce”. Zainauguowało ono działalność podczas Wojewódzkiego Przeglądu Twórczości Artystycznej Osób Niepełnosprawnych w czerwcu 1999 roku. Założeniem programowym „Centrum...” jest poszerzanie możliwości udziału tych osób w kulturze regionu świętokrzyskiego poprzez cykliczne imprezy i przeglądy dorobku artystycznego - takie jak Świętokrzyskie Dni Kultury Osób Niepełnosprawnych – „Sztuka Integracji”, wystawy prac plastycznych i rękodzieła artystycznego, oraz interdyscyplinarne „Spotkania Artystyczne Dzieci i Młodzieży Specjalnej Troski”. Szeroka promocja wspo-

mnianych form w regionalnych środkach masowego przekazu oraz uczestnictwo w nich coraz liczniejszego grona osób pełnosprawnych powodują, że różne przejawy twórczej aktywności członków ŚKDziMST postrzegane są przez społeczność lokalną jako trwałe i pełnowartościowy element życia kulturalnego i artystycznego.

Codzienna działalność Klubu nie jest jednak wyłącznie pasmem sukcesów. Życiowe tragedie, utrata bliskich osób, sytuacje przedwczesnej (nie zawsze naturalnej) śmierci koleżanek i kolegów, znaczne pogorszenie stanu zdrowia – to wydarzenia, które uczestnicy głęboko przeżywają. Doświadczając ich próbują na swój sposób zrozumieć sens życia i znaczenie w nim sytuacji ostatecznych i nieodwracalnych (por.: Ziółkowska 1997) – to również jeden z ważnych wymiarów normalizacji.

Działalność ŚKDziMST jest doceniana nie tylko przez społeczność regionu, ale także przez władze centralne i najwyższe autorytety artystyczne. W listopadzie 1999 roku członkowie Klubu otrzymali w Ministerstwie Pracy i Polityki Społecznej, z rąk Ministra, List Gratulacyjny, w którym wyrażono uznanie dla całokształtu twórczych osiągnięć i działań Klubu w zakresie rehabilitacji społecznej. Za swą społecznikowską działalność, kierująca ŚKDziMST, Krystyna Ściwiarska uhonorowana została w roku 1998 tytułem Społecznika Roku, przyznawanym przez Kapitułę pod przewodnictwem Wisławy Szymborskiej, a w czerwcu 2000 roku otrzymała uroczyste Order Uśmiechu.

Uczestnicy Klubu traktują go jak drugi dom i cieszą się z przychodzenia na klubowe zajęcia. Postrzegają je nie tylko jako zabawę, ale i jako ciężką pracę, wyzwanie w którym mogą się sprawdzić. Czują się wtedy niezbędni, potrzebni, odpowiedzialni za to co robią. Dodatkowych pozytywnych wzmocnień dostarcza im współdziałanie z dziećmi i młodzieżą pełnosprawnych z zespołów tanecznych i estradowych, działających w ramach WDK, w okolicznościowych imprezach i jubileuszach ŚKDziMST. Zdobywane przy tej okazji doświadczenia owocują wzrostem poczucia własnej wartości i rozszerzeniem przestrzeni społecznego funkcjonowania nie tylko dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, ale także ich pełnosprawnych rówieśników.

Równie istotne przewartościowania następują w świadomości rodziców, którzy w zachowaniach wychowawczych stopniowo poszerzają zakres autonomii swoich dzieci, odkrywają ich niezauważane dotąd talenty i możliwości, wyzbywają się poczucia beznadziejności i społecznej izolacji. Towarzysząc dzieciom w Klubie rodzice tworzą swoistą grupę wsparcia, związaną poczuciem wspólnoty: mogą porozmawiać z innymi, odreagowując nagromadzone napięcia, dzielą się własnymi doświadczeniami i poznają doświadczenia innych, okazują innym niezbędną pomoc i z pomocy innych korzystają. Jeszcze większy wpływ na zmianę postrzegania sytuacji niepełnosprawności dziecka wywiera zauważanie przez rodziców autentycznie pozytywnych reakcji osób pełnosprawnych na efekty twórczej aktywności uczestników Klubu, podczas poplenerowych wystaw i wernisaży, oraz występów recytatorskich, tanecznych i wokalnie-muzycznych na imprezach okolicznościowych. Dotychczasowe poczucie wstydu i zażenowania wypierane jest odczuwaniem przez rodziców dumy z osiągnięć dziecka. W konsekwencji rodzice zaczynają częściej niż dotychczas stosować konstruktywne strategie radzenia sobie z sytuacją niepełnosprawności: - niwelują obciążenia i gromadzą coraz większe zasoby w wymiarze poznawczym, behawioralnym i emocjonalnym, – zmieniają atrybucję sytuacji niepełnosprawności dostrzegając w niej coraz częściej pozytywne i konstruktywne elementy, – rozładują wspólnie wiele napięć wywołanych długotrwałym distresem (por.: Pilecka i Pilecki 1996).

Radząc sobie w rozwiązywaniu problemów rodzicielskich utworzyli oni w 1994 roku Świętokrzyskie Stowarzyszenie Osób Niepełnosprawnych. Wspiera ono materialnie, emocjonalnie i społecznie kilkadziesiąt ubogich rodzin na terenie Kielc, wychowujących dzieci z głęboką wieloraką niepełnosprawnością, które nie uczestniczą w zajęciach Klubu. Uroczystości i spotkania okolicznościowe (spotkania opłatkowe, zabawy noworoczne, Święto Matki, Dzień Dziecka a także wernisaże wystaw poplenerowych i inne) stanowią szczególne chwile, podczas których najwyraźniej odczuwa się pełną solidarność i integrację środowiska.

Twórcza aktywność klubowiczów stanowi bogatą płaszczyznę normalizacji ich życia i poszerzania zakresu autonomii nie tylko w wy-

miarze jednostkowym, ale i społecznym. Poprzez uruchomienie różnorodnych relacji osobowych wszystkich podmiotów uczestniczących w działalności Klubu, przyczynia się ona do wzrostu aktywności społecznej rodziców, zacieśnia kontakty między placówkami edukacji specjalnej i warsztatami terapii zajęciowej, do których na co dzień uczęszczają uczestnicy zajęć klubowych. Efekty zauważane są w coraz bardziej owocnej współpracy z takimi instytucjami jak Miejski Ośrodek Pomocy Rodzinie, Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, z władzami miasta i województwa świętokrzyskiego. Podmiotowy wymiar tej współpracy przejawia się także i w tym, że swoją obecnością w ważniejszych wydarzeniach w działalności Klubu reprezentanci instytucji uzupełniają dotychczasowe relacje osobowe „instytucja → człowiek” relacjami „człowiek → człowiek” i „człowiek → grupa” – uczestnicząc w nich jako koledzy, przyjaciele, znajomi a nie tylko jako urzędnicy.

Reasumując przeprowadzoną analizę należy stwierdzić, że animatorzy twórczej aktywności dzieci i młodzieży niepełnosprawnych konsekwentnie uwzględnili w jej realizacji kilku podstawowych uwarunkowań:

- gotowość i motywację uczestników do podjęcia działań,
- sprawność warsztatową i umiejętności wykorzystania zasobów przez uczestników,
- materialne środowisko twórczej aktywności (wyposażenie, organizację, dostępność środków i ich adekwatność do zamierzonych realizacji),
- otwartość środowiska na różnorodne kontakty z osobami pełnosprawnymi (bez względu na stopień zaawansowania tych kontaktów).

Twórcza aktywność dzieci i młodzieży niepełnosprawnych realizowana w ŚKDziMST dowodzi, że nawet w najtrudniejszych przypadkach uszkodzeń organizmu, dysfunkcji, czy zagrożenia zdrowia nie muszą występować wyłącznie negatywne skutki w postaci różnorodnych sytuacji ograniczenia i udaremnienia uczestnictwa w społecznych rolach. Osiągnięcia indywidualne i zespołowe uczestników Klubu oraz konsolidacja ich rodzin, wyraziście ukazują potężny potencjał poszerzania autonomii i normalizacji życia zawierający się w twórczej aktywności realizujących ją podmiotów.

Literatura

- Cramer D., 1990. *Uprawianie muzyki z dziećmi upośledzonymi i młodzieżą*, w: *Teoria i praktyka pedagogiki specjalnej*, pod red. Z. Sękowskiej, Lublin.
- Dykcik W., 1999. *Pedagogika specjalna w sytuacji aktualnych zagrożeń i wyzwań*, w: *Pedagogika specjalna wobec zagrożeń i wyzwań XXI wieku*, pod red. J. Pańczyka i W. Dykcika, Poznań.
- Garda-Łukaszewska J., Szperkowski T., 1997. *Współtworzenie – zajęcia plastyczne z osobami upośledzonymi umysłowo*, Warszawa.
- Hulek A., 1992. *Sztuka a ludzie niepełnosprawni*, „Kultura i Edukacja” nr 2/92;
- Kaja B., 1995. *Zarys terapii dziecka*, Bydgoszcz.
- Kepiński A., 1979. *Melancholia*, Warszawa.
- Kott T., 1999. *Wychowanie pozalekcyjne dzieci o obniżonej sprawności umysłowej*, Warszawa.
- Krause A., 2000. *Integracyjne złudzenia ponowoczesności*, Kraków.
- Niebudek A., 2000. *Jedyny taki klub*, „Echo Dnia” 18.02.2000 Kielce.
- Obuchowska I., 1996. *O autonomii w wychowaniu niepełnosprawnych dzieci i młodzieży*, w: *Spoleczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych pod*, red. W. Dykcika, , Poznań.
- Pilecka W., Majewicz P., Zawadzki A., 1999. *Jak wspomagać psychospołeczny rozwój dzieci niepełnosprawnych somatycznie*, Kraków.
- Pilecka W., Pilecki J., 1996. *Warunki i wyznaczniki rozwoju autonomii dziecka upośledzonego umysłowo*, w: *Spoleczeństwo wobec autonomii osób niepełnosprawnych*, pod red. W. Dykcika, Poznań.
- Ploch L., 1992. *Jak organizować czas wolny dzieci i młodzieży upośledzonych umysłowo*, Warszawa.
- Rutkowski M., 1999. *Wychowanie i nauczanie dzieci niepełnosprawnych w województwie świętokrzyskim w założeniach reformy edukacji*, „Inspiracje” Nr 2-3/1999, Kielce.
- Stadnicka J., 1998. *Terapia dzieci muzyką ruchem i mową*, Warszawa.
- Szuman S., 1990. *Sztuka dziecka*, Warszawa.
- Ściwiarska K., 1998. *Oni malują sercem*, „Ja i Ty” czerwiec 1998, Chicago.
- VI Międzynarodowe Biennale Sztuk Plastycznych Osób Niepełnosprawnych, 2000. Muzeum Narodowe w Krakowie 10-28 czerwca 2000 r.*, Kraków – 2000.
- Wojciechowski A., 1997. *Problemy terapii przez twórczość*, w: *Pedagogika specjalna*, pod red. W. Dykcika, Poznań.
- Woźnicka V., 1998. *Malowane Sercem. Prace dzieci niepełnosprawnych z Kielc*, Muzeum Polskie, marzec 1998, Chicago.
- Ziółkowska E., 1997. *Jak zakochane ptaki*, „Słowo Ludu” 27-28.09.1997, Kielce.
- Żuraw H., 1996. *Uczestnictwo kulturalne młodzieży niepełnosprawnej*, Warszawa.